

9. Basarabia Romana inainte și in urmă tractatului de Paris din 1856 [Румынская Бессарабия перед и после заключения Парижского трактата 1856 года]. – Одесса: тип. Нитче, 1871. – 8 с.
10. Державин Н.С. Очерки быта южнорусских болгар / Н.С. Державин // Этнографическое обозрение. – 1898. – №3. – С.37-39.
11. Турков В.В. Хозяйственное обустройство бессарабских болгар в Приазовье (60-ые – начало 70-ых годов XIX ст. / В.В. Турков // Дриновський збірник. – Харьков: Академічне видавництво ім. проф. Марина Дринова, 2009. – Т.III. – С.268-275.
12. НАРМ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.7051.
13. Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. (Этнические и социально-демографические процессы) / В.С. Зеленчук. – Кишинев: Штиинца, 1979. – 287 с.
14. НАРМ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.6458.
15. Абакумова-Забунова Н.В. Русское население городов Бессарабии XIX в. / Н.В. Абакумова-Забунова. – Кишинев, 2006. – 519 с.
16. НАРМ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.7089.
17. Батюшков П.Н. Бессарабия: Историческое описание / Помпей Николаевич Батюшков. – СПб.: Тип. высочайше утв. т-ва "Общественная польза", 1892. – 272 с.
18. Бабилунга Н.В. Динамика численности городского населения Бессарабии в эпоху империализма (1897-1913) / Н.В. Бабилунга. – Изв. АН.МССР. Сер.общ. наук, 1981. – №2. – С.53-61.
19. НАРМ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.6558.
20. Жуков В.И. Города Бессарабии (1861-1900). Очерки соц.-экон. развития / В.И. Жуков; Отв. ред. И.С. Гросул. – Кишинев: Știința, 1975. – 291 с.
21. Пачев С.І. Міграції болгар та гагаузів у Таврійській губернії після Російсько-турецької війни 1877-1878 рр. / С.І. Пачев // Дриновський збірник. – Харьков: Академічне видавництво ім. проф. Марина Дринова, 2009. – Т.III. – С.276-285.

Балицкий А. Ю. Миграционные процессы в южной Бессарабии во второй половине XIX в.

В предлагаемой статье рассмотрены особенности миграционных процессов в южной Бессарабии, причиной которых стала Крымская война (1853-1856 гг.) и заключенный по её результатам Парижский трактат 1856 г. Указываются причины которые обусловили активизацию миграционных процессов, характер и условия мигрирующего населения, освещается политика России и Молдавии в отношении к мигрирующему населению в южнобессарабском регионе.

Ключевые слова: южная Бессарабия, Молдавское княжество, переселение, миграция.

Balitsky O. Yu. Migration processes in southern Bessarabia in the second half of the XIXth century

This article is about the processes of migration in southern Bessarabia province in the 50-70th years of the XIXth century, which began after the Crimean War (1853-1856). The article is analyzed the reasons which made more active migrational process, changes in the region's population, character of regional migration, policy of Russia and Moldova for the migration of ethnic groups in southern Bessarabia.

Key words: southern Bessarabia, Moldavia, displacement, migration.

УДК: 94(477.74):281.93:371/378“18”

Н. М. Діанова

ВНЕСОК ВИЩОГО ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ОДЕСИ В РОЗВИТОК СВІТСЬКОЇ ОСВІТИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У статті досліджується освітня діяльність вищого православного духовенства Одеси в другій половині XIX ст. Показано його співпрацю із світськими навчальними закладами та внесок у розвиток освіти.

Ключові слова: Одеса, вище православне духовенство, освіта, навчальні заклади.

Одним із важливих напрямків просвітницької роботи вищого православного духовенства в XIX ст. була його діяльність в галузі освіти. Архієреї церкви активно займалися викладацькою діяльністю в духовних і світських навчальних закладах, що сприяло розвитку освіти, підвищенню освітнього та морального рівня підростаючого покоління та посиленню впливу православної церкви в цілому. Робота духовенства в світських навчальних закладах Одеси була важливою складовою частиною його освітянської діяльності на півдні України. Без належного висвітлення даної теми неможливе дослідження діяльності православного духовенства в південному регіоні в зазначений період часу. На сучасному етапі розвитку українського суспільства це питання набуває особливої актуальності в зв'язку з поверненням навчальних закладів до традиції релігійного та духовного виховання учнів. Тому вивчення досвіду другої половини XIX ст. у вирішенні цього питання дасть можливість для використання його в сучасних умовах.

Зазначена тема не знайшла належного висвітлення в історичній науці. Історики XIX ст. в своїх роботах приділяли увагу здебільшого питанням духовної освіти в Росії. Серед них варто відзначити: Б. Тітлінова [1], Ф. Благовидова [2], П. Знаменського [3], К. Дьяконова [4] та інших. Лише наприкінці XX ст. з'явилися праці дослідників, присвячені історії церкви в Південній Україні, де розглядаються окремі питання освітньої

діяльності православного духовенства. Вагоме значення мають роботи І. Лимана [5], О. Тригуба [6], О. Федорчук [7], і Г. Степаненко [8]. Попри помітне пожвавлення у висвітленні теми її наукова розробка ще не здійснена, що обумовлює її актуальність.

Мета даної статті полягає в дослідженні освітньої діяльності вищого православного духовенства Одеси в світських навчальних закладах міста. Джерельна база представлена архівними документами Державного архіву Одеської області (ДАОО) та Російського державного історичного архіву (РДІА). Формулярні списки священно- і церковнослужителів, що зберігаються в фондах цих архівосховищ, дозволяють розглянути освітню діяльність протоієреїв у світських навчальних закладах Одеси.

У середині XIX ст. архієпископ Інокентій (Борисов) відзначав високий інтелектуальний і моральний рівень міського духовенства та його успішну діяльність як на церковно- так і освітянській ниві [9, с.52].

Подібна тенденція зберігалася і в подальшому. Про це свідчить рапорт архієпископа Димитрія (Муретова), направлений в 1865 р. до св. Синоду. Він писав, що в Херсонській і Одеській єпархії налічується 797 священнослужителів. 396 із них отримали освіту в вищих і середніх навчальних закладах, що становить майже 50 %. Серед протоієреїв 59 осіб мали вищу та середню духовну освіту [10, арк.4-5]. Це свідчить про досить високий рівень освіти серед православних архієреїв, переважна більшість яких несла службу у містах, в тому числі в Одесі, де знаходився кафедральний храм Херсонської єпархії.

Певна частина міських священнослужителів поєднувала службу Божу з освітянською діяльністю в духовних і світських навчальних закладах. При цьому вони, з одного боку, діяли у відповідності з духовним покликанням, а з іншого – могли покращити своє матеріальне становище, яке зазвичай було досить низьким. У різних світських навчальних закладах Одеси духовенством викладалися відповідні релігійні дисципліни: Закон Божий, Богослов'я, церковна історія та інші.

Спостерігач за викладанням Закону Божого в світських навчальних закладах міста протоієрей Олександр Миколайович Кудрявцев писав, що навряд чи є місто в Росії, де б існувала така потреба в учителях Закону Божого, як в Одесі. Стрімке економічне піднесення сприяло розвитку освіти і утворенню низки державних, етнічних та духовних навчальних закладів. У зв'язку з тим, що кількість духовенства досить обмежена, то й навантаження на нього більше, ніж в будь-якому іншому місті. Незважаючи на це духовенство свою роботу виконує вчасно і сумлінно, і відноситься до викладацької діяльності як до морального та священного обов'язку. Тому значна кількість священнослужителів, не зважаючи на свою матеріальну забезпеченість і на завантаженість церковно-релігійною роботою, знаходять декілька годин на тиждень для викладацької діяльності. Серед них особливо відзначив протоієреїв: А. Лебединцева, Г. Селецького, О. Соловйова, Г. Попруженка. У своєму звіті попечителю Одеського навчального округу Голубцову за 1874 р. О.М. Кудрявцев позитивно оцінив викладання Закону Божого в навчальних закладах Одеси і підкреслив високий фаховий рівень духовенства, його вміння доступно пояснити учням відповідний матеріал. У 38 державних і приватних християнських навчальних закладах законовчителями в цей період часу успішно працювали 7 протоієреїв [11, арк.14-18].

Серед них – ключар, а згодом і настоятель Одеського кафедрального собору А. Лебединцев, який викладав Закон Божий в міському дівочому училищі та Одеській Рішельєвській гімназії. В 1863 р. А. Лебединцева обрано членом ради повітового училища від духовенства, а через три роки – його головою. За сумлінну викладацьку роботу протоієрей неодноразово отримував подяки і нагороди від керівництва єпархії [12, арк.1-4].

Протоієрей Петро-Павлівської церкви м. Одеси Петро Архангельський, працював законоучителем у парафіяльних навчальних закладах та народному училищі, що знаходилось у передмісті Одеси – Кривій Балці. Високі результати його викладацької діяльності були належним чином оцінені попечителем Одеського навчального округу, який призначив протоієрея на посаду законовчителя Одеського міського шестикласного училища, де він пропрацював із 1877 р. до 1895 р. За блискуче викладання Закону Божого П. Архангельський неодноразово отримував нагороди та подяки архієпископа. В 1880-1881 рр. він, згідно з наказом попечителя Одеського навчального округу і резолюції архієпископа Платона, викладав Закон Божий в міському комерційному училищі. В подальшому П. Архангельський продовжував поєднувати церковну діяльність із викладацькою роботою в духовних і світських навчальних закладах і впродовж 1891-1910 рр. успішно працював законовчителем у жіночій гімназії С.І. Видинської [13, арк.1-3].

Немало потрудився в галузі освіти настоятель Одеської Петропавлівської церкви протоієрей Михайло Косовський. В 60-ті роки він працював законовчителем і викладачем географії в 3-х класній школі для сиріт при Архангело-Михайлівському монастирі. Протягом 1870-1879 рр. викладав Закон Божий в 5-ти початкових класах Інституту шляхетних дівчат, а наступні чотири роки – в Одеській жіночій прогімназії. В 1894 р. отримав штатну посаду в приватному комерційному училищі Г.Ф. Файга [14, арк.4].

Успішно поєднував пастирську діяльність із освітянською протоієрей Гавриїл Селецький. Він виконував обов'язки помічника спостерігача за викладанням Закону Божого в Одеських навчальних закладах, працював законовчителем у Одеському технічному училищі залізничного транспорту та приватному училищі підполковника К. Хотовицького. Коли протоієрей став ключарем Одеського кафедрального собору (з 1878 р.), він не припинив своєї педагогічної діяльності. В 1879 р. його обрано і затверджено членом Ради Одеського єпархіального жіночого училища, де він плідно пропрацював два роки. За сумлінну роботу Г. Селецький нагороджений орденом св. Володимира 4-го ступеня [15, арк.4-8].

Певний внесок у розвиток освіти зробив протоієрей Сергій Петровський. Йому вдавалось гармонійно поєднувати церковну роботу в Одеському кафедральному соборі, наукову та освітню діяльність. Він працював законовчителем Одеського реального училища св. Павла та Одеської жіночої гімназії А.І. Броккенгеймер. Архієпископ Сергій відзначив його відмінну службу та сумлінне виконання обов'язків, нагородивши скуфією. С. Петровський працював над вдосконаленням навчальних програм із церковної історії та Закону Божого у навчальних закладах, на що вказують його опубліковані праці богословського напрямку. Він прагнув покращити процес вивчення Богослов'я та підвищити роль православної релігії та церкви в суспільстві [16, арк.297-298].

Законовчителем у Маріїнській жіночій гімназії, Одеському реальному училищі та 1-й Рішельєвській гімназії працював протоієрей Євламій Ксенофонович Арнольдів. Керівництво єпархії неодноразово відзначало його успіхи в галузі освіти. В 1874 р. він отримав подяку від попечителя Одеського навчального округу С. Голубцова за зразкове виконання обов'язків законовчителя в Маріїнській гімназії. В 1879 р. за успішну освітянську діяльність в Рішельєвській гімназії його нагороджено оксамитовою фіолетовою камілавою. В 1886 р. протоієрея обрано попечителем Одеського навчального округу і затверджено головою предметної комісії з Закону Божого для підготовки каталогу книг учнівської бібліотеки [17, арк.127-129].

З 1871 р. у грецькому чоловічому комерційному училищі Закон Божий для учнів 3 і 4 класів двічі на тиждень викладав настоятель Свято-Троїцької церкви архімандрит Євстафій Вулизмас. У 1 та 2 класах законовчителем був протоієрей цієї ж церкви Ангел Пєфані. Архімандрит працював викладачем Закону Божого і в грецькому дівочому училищі [18, арк.32-33].

Вагомий внесок у розвиток освіти південного регіону зробив Георгій Іванович Попруженко, який будучи професором Херсонської духовної семінарії працював викладачем і в світських навчальних закладах. У 1856 р. його призначено виконуючим обов'язки спостерігача за викладанням закону Божого в світських училищах Одеси. Він входив до складу комісії із двох професорів Новоросійського університету для перевірки знань Закону Божого учнями 2-ї Рішельєвської гімназії, де його призначено викладачем єврейської мови [19, арк.60].

Протоієрей Михайло Іоанович Запольський крім церковно-релігійної роботи в Одеському кафедральному соборі, а потім Успенській церкві, викладав Закон Божий в деяких світських навчальних закладах, зокрема, повітовому училищі (1863-1870), міському дівочому училищі (1870-1876), 2-й та 3-й одеській гімназіях (1874-1878). За успішну роботу в цих закладах, М. Запольський отримав ряд відзнак та нагород. У 1870 р. керівництво єпархією оголосило йому подяку, надруковану в "Херсонских єпархиальных ведомостях". Відзначаючи сумлінність та успіхи протоієрея на освітянській ниві попечитель Одеського навчального округу вніс пропозицію про призначення його членом комітету по контролю за іспитами при Одеському навчальному окрузі (1876). На цій посаді Михайло Іоанович пропрацював впродовж наступних десяти років і припинив цю діяльність лише після призначення його головою Ради Одеського єпархіального жіночого училища (1886) [20, арк.170-183].

Плідною була співпраця деяких одеських протоієреїв із Імператорським Новоросійським університетом. Там діяли кафедри догматичного та морального Богослов'я, церковної історії та церковного права, де викладачами могли працювати виключно представники духовенства. Сорок років (1833-1873 рр.) пропрацював там протоієрей Михайло Карпович Павловський. Він розпочав свою педагогічну кар'єру ще в Рішельєвському лицейі, де викладав спочатку Закон Божий і був настоятелем лицейської церкви Олександра Невського. Згодом очолив кафедру Богослов'я і отримав посаду професора. В університеті продовжував викладати Богослов'я, а також практичну психологію і логіку. Впродовж своєї викладацької діяльності він особливу увагу приділяв проблемі морально-християнського виховання студентів. Керівництво університету високо цінувало лекції та проповіді М. Павловського. Шляхом відкритого голосування його двічі переобирали на посаду професора Богослов'я на наступні п'ять років. Рада університету дала згоду на його звільнення за станом здоров'я лише внаслідок особистого прохання, надавши йому при цьому звання заслуженого професора університету. Після завершення блискучої викладацької діяльності він залишився настоятелем університетської церкви [21, с.15-16].

Наступником М. Павловського став протоієрей і професор Богослов'я Олександр Миколайович Кудрявцев. За період роботи в університеті він залишив помітний слід у навчально-виховному процесі, написав чимало проповідей, зробив значний внесок у розвиток історичної науки, про що свідчать його статті з історії церкви, надруковані в місцевих журналах, газетах, "Херсонских єпархиальных ведомостях" та інших виданнях. У 1888 р. на його місце призначено протоієрея Василя Мироновича Войтковського, який понад 17 років очолював кафедру церковної історії в університеті, утвореній внаслідок відокремлення від кафедри Богослов'я (1865). Одночасно він перебував на посаді настоятеля університетської церкви. Наприкінці XIX ст., в умовах поширення атеїзму та протестантських течій, виховання студентів на основі ідеалів і цінностей православ'я стало пріоритетним напрямком освітньої діяльності духовенства. Університетська церква відіграла важливу роль у цьому процесі.

Кафедру церковної історії посів магістр Богослов'я екстраординарний професор Микола Хомич Красносельцев, який у 1893 р. був удостоєний ступеня доктора церковної історії [22, с.69-172]. Він займався не лише викладацькою, але й науковою діяльністю, працюючи над дослідженням церковних старожитностей Сходу та деяких європейських країн.

Впродовж 1900-1918 рр. професором Богослов'я в Новоросійському університеті та протоієреєм Олександром-Невської церкви був Олександр Михайлович Клітін. Наслідком його багаторічної викладацької практики стала узагальнююча праця з історії релігії, признана найкращим тогочасним посібником з цього предмету. В своїх численних проповідях протоієрей піднімав питання релігійного та морального стану суспільства, виступав за вдосконалення викладання Закону Божого в навчальних закладах та виховання релігійного світогляду молоді [23, с.167].

Таким чином, у другій половині XIX ст. розвиток освіти в Одесі був тісно пов'язаний з діяльністю вищого православного духовенства. Значна частина архієреїв успішно викладала релігійні дисципліни в світських навчальних закладах міста і сприяла зростанню освітнього та морально-релігійного рівня учнів і студентів. Про це свідчать записи в їх формулярних списках, де зазначено відзнаки та нагороди за сумлінну викладацьку роботу та значний внесок у розвиток освіти.

Джерела та література

1. Титлинов Б.В. Духовная школа в России в XIX ст. Вып. 1 (Время Комиссии Духовных Училищ). К столетию духовно-учебной реформы 1808 года / Б.В. Титлинов. – Вильна, 1908; Духовная школа в России в XIX ст. – Вып. 2 (Протасовская эпоха и реформы 60-х годов). – Вильна, 1909.
2. Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование Александра II / Ф. Благовидов. – Казань, 1891.
3. Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года / П. Знаменский. – Казань, 1881.
4. Дьяконов К.П. Духовная школа в царствование императора Николая 1-го / К.П. Дьяконов. – Сергиев Посад, 1907.
5. Лиман І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775-1861) / І. Лиман. – Запоріжжя, 2004; Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. – Запоріжжя, 2004.
6. Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918): Автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.01 / О.П. Тригуб. – Миколаїв, 2000.
7. Федорчук О.О. Православ'я в становленні культури півдня України (кінець XVIII – початок XX століття): Автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.01 / О.О. Федорчук. – Донецьк, 2005.
8. Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.01 / Г.В. Степаненко. – К., 2002.
9. Донесение архиепископа Иннокентия св. Синоду о состоянии Херсоно-Таврической епархии за 1850 г., от 4 марта 1851 г. // Петровский С., прот. Одесский Преображенский, ныне кафедральный собор. К столетию со дня его освящения 14 ноября 1795 г. 25 мая 1808 г. – 25 мая 1908 г. Историческое описание и биографии по вновь изданным документам, сообщенным А.М. Гамовым. Приложение 25. – Одесса, 1908.
10. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф.796. – Оп.442. – Спр.235.
11. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.631. – Оп.1. – Спр.50.
12. ДАОО. – Ф.37. – Оп.4. – Спр.239.
13. РДІА. – Ф.796. – Оп.436. – Спр.348.
14. РДІА. – Ф.796. – Оп.437. – Спр.1748.
15. ДАОО. – Ф.37. – Оп.4. – Спр.239.
16. Діанова Н.М. Петровський Сергій Васильович / Н.М. Діанова // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том I (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса, 2009.
17. ДАОО. – Ф.37. – Оп.2а. – Спр.576а.
18. ДАОО. – Ф.631. – Оп.1. – Спр.50.
19. ДАОО. – Ф.37. – Оп.2а. – Спр.577.
20. ДАОО. – Ф.37. – Оп.2а. – Спр.576а.
21. Пятидесятилетие священства заслуженного профессора и почетного члена Императорского Новороссийского университета, протоиерея Михаила Павловского. – Одеса, 1886.
22. Маркевич А.В. 25-летие Императорского Новороссийского университета / А.В. Маркевич // Записки Императорского Новороссийского университета. – Т.53. – Одесса, 1890.
23. Музичко О.Є. Клітін Олександр Михайлович. 1860-1919 // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том I (початок XIX – середина XX ст.) / О.Є. Музичко. – Одеса, 2009.

Діанова Н. Н. Вклад вищого православного духовенства Одессы в развитие светского образования во второй половине XIX в.

В статье исследуется деятельность высшего православного духовенства Одессы в области образования во второй половине XIX в. Показано его сотрудничество со светскими учебными заведениями и вклад в развитие светского образования.

Ключевые слова: Одесса, высшее православное духовенство, образование, учебные заведения.

Dianova N. N. The contribution of high Odessa's orthodox clergy in the development of secular education in the second half of XIX century

The activity of the high orthodox clergy of Odessa in the education sphere in the second half of XIX century was investigated in the article. Cooperation with secular educational institutions and the contribution to secular education development was shown.

Key words: Odessa, high orthodox clergy, education, educational institutions.